
COMUNICACIONS

Presentació

Joan Roca i Albert, Museu d'Història de Barcelona

Les cinc comunicacions que versen sobre la ideació i la cristallització de nous espais urbans en el darrer quart del segle XIX han hagut de plantejar-se, directament o indirectament, la relació d'aquestes activitats urbanístiques amb les previsions del pla oficial per al creixement i la modernització de Barcelona, que era el dibuixat per l'enginyer Ildefons Cerdà l'any 1859 i aprovat definitivament el 1860. A la vista d'aquestes aportacions erudites, no podríem dir que aquesta relació fos negativa, perquè en el període que ens ocupa es tirà endavant el disseny d'engrandiment físic i d'ascens en el rànquing de les ciutats europees i, més concretament, s'aconseguí un estatus especial per a la ciutat de Barcelona dins l'Estat espanyol, immediatament després de la capital, Madrid, i en alguns casos equiparada amb ella en funció del seu dinamisme en l'esfera de l'economia productiva. Però en cap cas el procés de modernització de la capital catalana seguí les pautes ambiciosíssimes i summament abstractes marcades pel cèlebre enginyer, sinó que hagué de desplegar-se en un context històric de minva de la puixança industrialitzadora i, sobretot, en absència d'agents públics dotats de prou força per sobreposar-se als interessos particulars afavorits per la legislació liberal, extremament curosa amb el respecte a la propietat privada i, en aquest sentit, poc favorables a les grans iniciatives pròpies del sector públic. És remarcable la confluència de recerques d'ordre tan divers en un mateix panorama històric, però potser caldria ressenyar que, tot i fer-ne al·lusions repetides, cap de les comunicacions aborda de ple la gran empresa pública municipal del període: l'Exposició Universal de 1888.

L'aportació de Manel Guàrdia i José Luis Oyón analitza la formació d'un modern sistema de mercats, que, lluny de la xarxa homogènia prevista per Cerdà, es concentra d'entrada en dues construccions emblemàtiques. En primer lloc, el mercat del Born, lligat a la gran operació urbanística de reconversió de la Ciutadella borbònica en un gran parc públic i un harmònic conjunt d'edificacions que emmarca la gran construcció de ferro que donà consistència arquitectònica al tradicional mercat a l'aire lliure. I en segon lloc, el mercat de Sant Antoni, que, per excepció, és situat en un emplaçament dels previstos per Ildefons Cerdà i en treu inspiració formal. Ambdós són grans estructures de caire modern, que poden ser vistes com a expressió de la modernitat que volia instaurar Cerdà. Ara bé, Guàrdia i Oyón argumenten que aquestes dues grans carcasses foren, des de bon començament, infrautilitzades i que el recinte del Born encabí finalment el mercat a l'engròs mentre que el de Sant Antoni això-

plugaria els encants. La resta de mercats construïts fins a final del segle XIX, que per ordre cronològic foren els de la Barceloneta, el de la Concepció a la Dreta de l'Eixample, el de la Llibertat a Gràcia, el d'Hostafrancs, els del Clot i la Unió, tots dos en el terme municipal de Sant Martí, i l'Abaceria Central de Gràcia, tenen tots una dimensió acorde amb els barris respectius, netament inferior a la dels dos capdavanters i molt més funcionals. Però el fet més destacat és que, si es mira el volum de negoci, els dos mercats barcelonins més importants continuaren essent els dos implantats al bell mig de la ciutat antiga arran de la desamortització dels convents el 1835: molt per davant de la resta el de la Boqueria, que ocupà el solar alliberat pel convent de Sant Josep a la Rambla i que ha restat sense resolució arquitectònica eficaç fins als nostres dies, i secundàriament el de Santa Caterina, edifici del decenni de 1840 que ja aleshores resultava anacrònic i ha durat fins a la darrereria del segle XX. Sembla evident, doncs, que la implantació de la moderna tipologia dels mercats de ferro a Barcelona per obra del sector públic presenta caïres de disfuncionalitat.

Les aportacions de Marina López i Antoni González aborden la plasmació de l'Eixample cerdanià en els primers anys de la Restauració, la primera abordant el problema de la generació d'espais públics en el nou centre de la ciutat ampliada i el segon presentant la urbanització d'una part del territori afectat pel projecte de Cerdà dins el terme municipal de Gràcia, és a dir en una posició relativament perifèrica tant respecte al nucli gracienc com respecte a la Barcelona vella.

La complicada plasmació de la plaça de Catalunya, com a element fonamental de connexió entre l'artèria central de la ciutat antiga –la Rambla– i l'eix de comunicació amb el suburbi gracienc –el passeig de Gràcia– ha estat estudiada per López en altres treballs. Ara fixa l'atenció en el moment immediatament posterior a la desaparició d'Ildefons Cerdà com a figura rectora de l'urbanisme barceloní, coincidint amb el Sexenni i l'inici de la Restauració. L'estudi monogràfic de la peripècia de la plaça de Catalunya en aquesta conjuntura pot servir de teló de fons per entendre una etapa molt més llarga, fins entrat el segle XX, que, al capdavant, es revelarà ben poc productiva per no dir frustrant des del punt de vista dels interessos públics en aquest punt central de la ciutat. La clau d'aquesta frustració d'un projecte llargament anhelat per l'Ajuntament de Barcelona i finalment acceptat per Cerdà i inclòs com a reforma puntual del seu plànol és l'apogeu del *laissez faire* que arrenca de la legislació de la Gloriosa, continuada sota la Restauració, i que afecta no sols aquest projecte sinó el conjunt de les obres d'eixample i de reforma interior. D'una banda, la corporació municipal fou vençuda en els tribunals pels particulars que podien al·legar drets de propietat sobre bocins del solar de la plaça projectada i que, efectivament, n'ocuparen part amb edificacions d'ús privat. I d'altra banda, la insuficiència de recursos financers per costejar les expropiacions afavorí en el si de l'Ajuntament dels primers temps de la Restauració un seguit de replantejaments urbanístics que, en els casos més extrems, reduïren la gran plaça a la condició d'una cruïlla ampliada.

En el cas de la urbanització de les terres de Can Grassot i Can Calvet a l'entorn de la part superior del naixent passeig de Sant Joan, González aborda amb

tot detall la gradual incorporació d'aquesta part del territori afectat per les línies de l'Eixample cerdanià a la ciutat, fins a assolir una posició que ja no serà gens perifèrica a partir de l'inici del segle xx, quan la refosa entre l'extensió de Gràcia cap a mar i de Barcelona cap a muntanya quedarà completada. L'anàlisi del procés al llarg del darrer quart del segle xix mostra la dialèctica entre els dissenys formals del pla general establerts en l'etapa històrica anterior i les iniciatives dels propietaris particulars dels terrenys, que, d'acord amb la tonalitat característica del període liberal, seran els principals protagonistes de la concreció urbana i marcaran el ritme complex de desmuntatge de les estructures d'un passat rural i d'emergència d'un paisatge urbà on, com en filigrana, aflora la marca de diferents estratègies familiars, en absència de grans promotors externs i d'intermediacions especulatives.

Les aportacions de Maria Ojuel i d'Eduard Riu-Barrera, finalment, versen sobre el patrimoni artístic i monumental de la ciutat, la primera més monogràficament sobre els nous monuments urbans, el segon mitjançant una visió panoràmica sobre la formació de museus i el tractament de l'arquitectura i les restes arqueològiques heretades de la història.

Des de la perspectiva de la història de l'art, Ojuel es concentra en el procés de formalització del monument dedicat a la memòria del gran alcalde de l'època de la Restauració, Francesc de Paula Rius i Taulet, plantejat poc després de la seva mort i inaugurat amb el nou segle. L'estudi dels diversos projectes presentats al concurs públic permet Ojuel explorar el ventall de solucions ofertes per escultors i arquitectes, totes elles derivades de fórmules al·legòriques molt acreditades al llarg de la història, algunes d'ancorades en solucions practicades a mitjan segle xix, altres de més vinculades a l'estètica modernista, com ara el projecte presentat per Josep Puig i Cadafalch i Eusebi Arnau, que es caracteritza per unes formes neogòtiques farcides d'inventiva simbolista. Ojuel glossa també la posició estratègica del monument, finalment modest en les seves dimensions, però situat enmig d'un paisatge urbà ple de connotacions monumentals, emergit arran de l'Exposició Universal de 1888 i molt deutor, per tant, del dinamisme urbanitzador de l'homenatjat. Emfasitzant els esforços del darrer quart del segle xix per enriquir els espais urbans nascuts o remodelats arran de l'enderroc de les muralles i l'arrencada de l'Eixample, Ojuel qualifica el monument a Rius i Taulet com la darrera peça d'una "edat d'or del monument urbà". En fer balanç, convindria no exagerar els resultats finalment modestos d'aquells intents vuitcentistes, ni tampoc crear la impressió que el primer segle xx va comportar un canvi substancial en aquesta matèria. En relació amb la grandesa de la concepció de l'Eixample i de les mateixes aspiracions de Rius i Taulet, molt focalitzades a través del Parc de la Ciutadella i de l'Exposició Universal en una àrea força restringida de la Barcelona ampliada, sembla evident que el patrimoni barceloní en matèria de monuments urbans quallat durant el segle xix –i podríem afegir-hi sense cap problema una bona part del xx– no és gaire comparable amb altres grans ciutats europees que, potser sense un pla urbanístic tan ambiciós com el de Cerdà ni un dinamisme econòmic i social tan remarcable, es beneficiaren d'increments més notables pel que fa a l'ornamentació dels seus carrers, places i parcs públics.

La comunicació d'Eduard Riu-Barrera és fortament crítica amb la incidència de l'Estat en matèria de formació de museus i de salvament d'objectes i edificis històrics susceptibles de constituir un patrimoni monumental identificador de Barcelona i de Catalunya, tant perquè el cànon acadèmic i historiogràfic espanyol no tenia cap estima per les obres pictòriques i escultòriques medievals, com per la migradesa –per no dir inexistència– de mesures de salvaguarda i d'inversions a la localitat. En absència d'un impuls estatal eficaç, Riu-Barrera subratlla la importància del mecenatge privat que aconseguí els seus primers resultats en els anys de la Restauració, amb un patrimoni que va anar passant a mans de l'Ajuntament. En aquest sentit, és destacat el llegat del comerciant Francesc Martorell i Peña, qui, a la seva mort el 1878, va deixar al municipi les seves col·leccions d'arqueologia prehistòrica, ciències naturals i numismàtica, que serviren de base per al Museu Martorell, instal·lat el 1882 en el recinte del Parc de la Ciutadella, així com fons per instituir un premi que va assolir repercussió internacional. Així mateix, Riu-Barrera destaca la pressió exercida pels intel·lectuals i industrials per superar la mancança museística de Barcelona, que es va beneficiar de l'esforç exhibidor d'art català en el marc de l'Exposició Universal de 1888. La comunicació esmenta altres equipaments deguts al mecenatge a la darrereria del Vuitcents, des de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau fins a l'Observatori Fabra o a la Biblioteca Arús, abans de donar pas a una etapa en què, sota l'impuls del catalanisme, assumirien nou protagonisme primer l'Ajuntament de Barcelona i més tard la Mancomunitat de Catalunya.

També en la salvaguarda i tractament d'edificis i restes arqueològiques Riu-Barrera subratlla el protagonisme del sector privat, i en posa dos exemples principals: la recuperació de la columnata del temple romà del carrer del Paradís, finalment assegurada pel Centre Excursionista de Catalunya, i l'acabament de la façana principal i el cimbori de la catedral, finançat i finalment dirigit pel banquer Manuel Girona i Agrafel.

COMUNICACIONS

Resums

La modernització del sistema de mercats barcelonins, 1874-1901

Manel Guàrdia; José Luis Oyón (amb la col·laboració de Xavier Creus), Universitat Politècnica de Catalunya

A Barcelona, com en altres ciutats espanyoles i europees, dintre del conjunt de processos de difusió de les noves formes de la vida urbana que caracteritzen el període, el de la modernització del sistema de mercats és un dels més significatius. Encara que els canvis s'havien iniciat molt abans i es completarien a les primeres dècades del segle xx, fou en aquest darrer quart del xix quan definitivament els mercats esdevingueren un equipament i s'adoptà la construcció metàl·lica, d'acord amb els paràmetres d'higiene, eficiència i urbanitat que s'havien anat imposant en altres països europeus. Els mercats metàl·lics han estat reconeguts, des de fa anys, com una part significativa del nostre patrimoni arquitectònic. Aportacions recents han enriquit notablement l'estat de la qüestió. En especial, la recent visió comparada d'E. Castañer Muñoz dels mercats metàl·lics a Espanya que, entre altres coses, posa de relleu el notable llegat que aquest període ha deixat a Barcelona. De tota manera, l'interès d'aquest llegat pot fer perdre de vista que els mercats eren molt més que les arquitectures que els cobrien. A la Barcelona del període, la visió quedaria especialment distorsionada si valoréssim el sistema de mercats exclusivament per les seves arquitectures. Entre els molts mercats que en aquests anys encara no disposen d'una arquitectura *ad hoc*, el cas de lluny més destacable és el del mercat de Sant Josep. De fet era el principal de la ciutat i l'autèntic mercat central on a finals de segle es concentrava el nombre principal dels majoristes. Aquests van fer plantejar-se als consistoris de la darrerria del període la necessitat d'un mercat exclusiu pel comerç a l'engròs, tal com s'havia fet en altres ciutats europees. Aquesta comunicació, que forma part d'una recerca d'arc cronològic més ampli, s'interessa doncs pel laboriós i difícil procés de reordenació i modernització dels mercats, com a nodes comercials i espais públics vertebradors de la vida urbana.

Barcelona després de Cerdà: la privatització de les obres públiques a l'inici de la Restauració, 1875-1877

Marina López Guallar, historiadora

La legislació d'eixample promulgada des del 1864, no sols va deixar de banda els plantejaments relatius a l'obra pública continguts al *Pensamiento económico* de Cerdà, com s'ha dit; en fer-se efectiva, també els va convertir en obsolets, almenys a curt i mitjà termini i a les oficines municipals d'urbanisme. En aquest context, quina va ser la política concreta seguida per l'Ajuntament de Barcelona? La present comunicació vol avançar una resposta vàlida a aquesta pregunta pel que fa a determinades categories d'obra pública –carrers, places i espais verds–, en una zona concreta –l'Eixample central– i en una conjuntura política que empenyia els diferents agents urbanitzadors a una exhibició de les forces respectives. En efecte, els beneficiaris del cop d'estat de desembre de 1874, hagueren de dedicar el bienni 1875-1876 a crear els mecanismes que havien d'animar la pràctica política de la Restauració i a construir el marc legal del nou règim, primer amb l'elaboració de la Constitució, després amb la reforma de les lleis de l'administració local i finalment, en el nivell que ens interessa, amb la revisió de la legislació d'eixample. Aquesta renovació del marc legislatiu en cascada creà un temps d'indefinió urbanística fins a l'aplicació de la nova llei d'eixample el febrer de 1877. La metodologia que hem utilitzat és l'anàlisi detallada d'un cas concret: la urbanització de la plaça de Catalunya, el lloc central de la nova Barcelona. El coneixement de la gestió anterior de la plaça, corresponent a la legislació de 1864 –estudi reflectit en una comunicació al IX Congrés d'Història de Barcelona (2005)–, i també de la posterior possibiliten la comparació entre les diferents fases. La base de la nostra aproximació actual és l'explotació d'una font molt completa a la que s'ha pogut accedir recentment, conservada a l'Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona. La privatització, entesa com la realització de l'obra pública per una empresa privada en virtut d'una concessió administrativa, és la paraula que sintetitzaria el sentit global dels fets estudiats. Però la figura del concessionari no era una novetat. Venia ocupant un lloc destacat, tant al nivell del debat urbanístic com de la formulació jurídica, des del triomf de la revolució liberal. En el fons, el que es dirimia era la delimitació dels papers respectius de l'administració pública i la iniciativa privada en la gestió de la ciutat. El principal atractiu de l'escenari barceloní per afrontar un tema com aquest és que, sense ignorar-ne la dimensió teòrica, els protagonistes –Cerdà inclòs– se situen en un camp acotat, el de la recerca de solucions pràctiques a problemes concrets de disseny i realització d'obres públiques singulars.

L'encarnació del futur dibuixat a les terres de Can Grassot i Can Calvet. Història d'un període de la microhistòria dels eixamples de Gràcia i Barcelona

Antoni González Moreno-Navarro, funcionari de l'Administració local, arquitecte i restaurador de monuments

L'any 1876 va ser clau en el procés de metamorfosi de rural a urbà del bocí de territori que ara envolta el passeig de Sant Joan de Dalt. Llavors, el carrer número 35 del pla Cerdà era, en aquell paratge, un projecte a penes insinuat sobre la part que corresponia a Barcelona. A les terres de Gràcia, ni tan sols això. A banda i banda del petit territori, però, els dos eixamples, el de Barcelona i el de Gràcia (distsants encara, tot i néixer d'un mateix pla), ja feien camí. A la part superior, cap a llevant del futur passeig, els terrenys que envoltaven l'antiga masia de la torre de Bell-lloc, entre els torrents d'en Mariné i Pregon, feia deu anys que es parcel·laven i s'establíen. I havien començat a aparèixer noves construccions de planta baixa, escampades entre terres de conreu, insinuant carrers, passatges i cruïlles amb les seves façanes, de vegades arrencades, de vegades a cartabó. A la part inferior, eren les terres del també vell mas de Can Calvet, entre els torrents Pregon i del Pecat, les que des d'una dotzena d'anys ençà acollíen noves construccions, nous propietaris, noves formes d'encarar el futur, encara no del tot ben bé dibuixat. Aquell any de 1876 dos fets simbolitzarien el rumb definitiu del procés. A baix, a tocar de la línia virtual de la futura avinguda Diagonal, la inauguració de la "Torre para depósito receptor de aguas elevadas", promoguda, en societat, pel mateix amo dels terrenys, el qual ocupava encara la veïna casa pairal voltada de camps de conreu. A dalt, a tocar del torrent d'en Mariné, l'aterrament de la vella torre de Bell-lloc (des de 1777 coneguda com Can Grassot), enderroc decidit per l'amo. Dos fets de signe contrari, de construcció i destrucció, i un mateix significat: l'aposta definitiva pels dos eixamples (els quals, en aquell sector, encara trigarien mig segle a ser-ne un de sol). Després, entre 1876 i 1901 (un altre any simbòlic per al nostre territori: a baix, es construeix Can Macaya; a dalt, es fan els últims establiments del Camp d'en Grassot), el procés de destrucció / construcció (l'encarnació del futur dibuixat) vindrà condicionat no només per les normes promulgades o els factors de caire macrosocioeconòmic. Altres aspectes històrics o vivencials particulars, individuals o familiars, acomboiaran l'empenta dels promotors i el llapis dels arquitectes. El parcel·lari actual i la morfologia urbana amb què el nostre bocí de territori va arribar al segle XXI en són o n'han estat testimonis.

La cloenda de l'edat d'or del monument urbà: el cas del monument a Rius i Taulet (1896-1901)

Maria Ojuel Solsona, historiadora de l'art. Col·laboradora del GRACMON, Universitat de Barcelona

Barcelona, en plena expansió urbanística, experimenta un important desenvolupament monumental, intensificat al final del segle XIX. D'una banda, els promo-

tors particulars i, de l'altra, la municipalitat –que havia estat capaç de tirar endavant la primera Exposició Universal a l'Estat espanyol– assumeixen una política monumentalitzadora, a cavall entre la fidelitat a la ideologia de la Restauració i nous valors lligats al naixent catalanisme polític. El monument barcelonès més cèlebre del segle XIX és, sens dubte, per les dimensions, la perícia tècnica i la significació, el de Cristòfor Colom, però n'hi va haver d'altres que exemplifiquen igualment el concepte de l'estàtua commemorativa vuitcentista, com ara, justament, el dedicat a un dels artífexs de l'estàtua de Colom, Francesc de Paula Rius i Taulet (1833-1889), alcalde de Barcelona en quatre ocasions i promotor de l'Exposició del 1888. Tot i que el resultat final pot semblar, per comparació, relativament modest, és ben representatiu dels paràmetres en què es movia el monument del Vuitcents, deutor de models tipològics, formals i iconogràfics anteriors, que cobren un nou significat en les polítiques de memòria. El primer objectiu d'aquesta comunicació és justament valorar-lo com a exemple de síntesi d'una veritable edat d'or del monument urbà. En segon lloc, la comparació entre el projecte guanyador del concurs públic, obra de Fuxà, i els altres, fins ara inèdits, d'escultors tan importants com Alentorn, Borrell, A. Vallmitjana, Arnau o Benlliure, permet procedir a l'anàlisi de les diferents solucions plàstiques per representar l'homenatjat i les seves virtuts cíviques, així com dels diversos models iconogràfics per representar la ciutat de Barcelona, personificada en una figura femenina. Per realitzar el treball ens hem servit, com a font primària, de l'expedient original del monument, conservat a l'Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona, que ens ha permès resseguir el procés d'erecció, iniciat el 1896 amb una subscripció popular, on l'Ajuntament fa la contribució econòmica principal, i la convocatòria del concurs, on els projectes són sotmesos a la veu dels ciutadans i a la decisió final d'un jurat, compost per experts. La guerra de Cuba precipitarà la suspensió de les obres, represes el 1899 en assumir l'alcaldia el doctor Robert, si bé el monument no s'inaugura fins al 1901.

Nous museus i primeres restauracions a la Barcelona de final del segle XIX

Eduard Riu-Barrera, arqueòleg i historiador

A l'entrada del darrer quart del Vuitcents, a tot Catalunya no hi havia més de tres o quatre museus públics; eren a Barcelona, Girona, Tarragona i un d'imperceptible a Lleida. D'ençà de 1879 s'integraren a la xarxa governamental d'establiments d'antiguitats propis de les capitals provincials. Barcelona també comptava amb col·leccions particulars obertes a cercles d'interessats i algunes corporacions disposaven de fons musealitzats, com ara l'Acadèmia provincial de Belles Arts o l'Escola d'Arquitectura. Un primer pas en la transformació d'aquest panorama quiet i pobre fou la instauració el 1882 del Museu Martorell d'arqueologia i ciències naturals, resultat d'una donació particular. La iniciativa s'inclou en l'ampli moviment de mecenatge privat, determinant a la fi del segle XIX en la modernització del país i la ciutat. El Museu Martorell va significar una innovació important pel fet de ser el primer museu català dedicat a les

ciències naturals i a l'arqueologia prehistòrica, uns camps fins llavors desatesos. Dotat d'un edifici de nova planta al Parc de la Ciutadella, va promoure un premi que va donar un gran impuls als estudis de temàtica arqueològica a tota la península Ibèrica. Les següents iniciatives foren conseqüència de l'Exposició Universal del 1888 i de l'aplec de col·leccions d'índole diversa que aquesta va facilitar, en conjunció amb la pressió de sectors intel·lectuals i especialment artístics per superar la pobresa museística de la ciutat. Això va portar a la constitució, sota l'empara municipal, de tres nous establiments el 1891, que foren el Museu d'Arqueologia, anomenat al cap de poc Museu d'Història, el de Belles Arts, i el de Reproduccions Artístiques, tots ells en edificis de la passada Exposició. Des d'aleshores els museus barcelonins quedaren sota el control del municipi, en una situació que arribaria fins a final del segle xx. Els tres nous centres tingueren una vida curta i a l'entrada del nou segle es tendiria a unificar-los per crear un gran museu d'art i arqueologia, universalista i d'ampli abast temporal, destinat a la instrucció pública, sobretot artística i aplicada a la indústria. Aquest projecte, modificat i ampliat, es va executar en les primeres dècades del Noucents sota l'impuls dels nous poders polítics municipal o autònom, lluny de la intervenció estatal espanyola. Per altra banda, també la més important de les iniciatives en el camp de la intervenció monumental va sorgir del mecenatge privat en l'obra nova de la façana de la catedral, encetada el 1887. Per contra, l'actuació estatal fou pràcticament inexistent tant en la protecció com la restauració, limitades a la declaració monumental de les esglésies de Sant Pau del Camp el 1879 i Santa Anna el 1882, acompanyades d'una limitada actuació el 1888 al Saló de Cent a càrrec de Lluís Domènech i Montaner.